

Rola wczesnej edukacji seksualnej w odniesieniu do Standardów edukacji seksualnej w Europie WHO w profilaktyce nadużyć seksualnych

Alicja Długotęcka

Katedra Psychospołecznych Podstaw Zdrowia i Rehabilitacji Wydziału Rehabilitacji Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie

Celem artykułu jest analiza Standardów Edukacji Seksualnej w Europie WHO pod względem budowania świadomości ciała u dzieci, uczenia rozróżniania sytuacji naruszających ich intymność oraz sposobów zwracania się do zaufanych osób o pomoc. Jest również wskazówką dla dorosłych, na jakie aspekty wychowawcze i edukacyjne warto zwrócić uwagę, aby zapobiegać sytuacjom, w których dziecko będzie się obawiało informować dorosłych o próbach lub zaistniałych sytuacjach wykorzystania seksualnego.

SŁOWA KLUCZOWE:

ROZWÓJ PSYCHOSEKSUALNY DZIECI, PROFILAKTYKA NADUŻYĆ SEKSUALNYCH, POZYTYWNA EDUKACJA SEKSUALNA, STANDARDY EDUKACJI SEKSUALNEJ W EUROPIE WHO

W 2001 r. Europejska Regionalna Strategia WHO na rzecz Zdrowia Seksualnego (WHO, 2001) zobowiązała wszystkie państwa członkowskie UE do edukacji seksualnej dzieci i nastolatków, czyli wyposażenie ich w wiedzę na temat różnych aspektów seksualności i płodności oraz pomocy w rozwoju umiejętności życiowych koniecznych do radzenia sobie z seksualnością w satysfakcjonujący i odpowiedzialny sposób. Zakres tej wiedzy, rodzaj informacji i metoda ich przekazu powinny być dostosowane do fazy rozwoju i potrzeb dzieci, nastolatków i młodych dorosłych (choć w ostatnich latach dostrzega się coraz większą potrzebę edukacji seksualnej dorosłych i seniorów).

Wskazania zawarte w *Standardach Edukacji Seksualnej w Europie WHO* wzbudzają wiele kontrowersji i często spotykają się z niezrozumieniem różnych grup społecznych, mimo że zostały opracowane przez zespół międzynarodowych specjalistów z różnych dziedzin nauki. Istnieje więc potrzeba uwypuklenia niektórych treści i wyjaśnienia znaczenia poszczególnych zaleceń.

Edukacja seksualna stanowi niezaprzeczalną składową edukacji zdrowotnej (Długołęcka, 2017). Przez wiele lat była skoncentrowana na zagrożeniach i ryzyku oraz ukierunkowana przede wszystkim na sytuacje problemowe: wykorzystanie seksualne, zbyt wczesną inicjację seksualną, choroby przenoszone drogą płciową, nieplanowane ciążę młodocianych itp. Analiza 270 dokumentów sprawozdawczych interwencji w zakresie zdrowia seksualnego przeprowadzona przez *National Health Service* wykazała, że przy tworzeniu strategii należy wykorzystywać wyniki oparte na dowodach, bardziej koncentrować się na potrzebach zgłaszanych przez młodych ludzi, a także projektować je tak, by prowadziły do zmian zachowań, a nie tylko wiedzy i postaw (Oakley i in., 1995).

Główną konkluzją międzynarodowych zespołów specjalistów, związaną z tworzeniem programów edukacyjnych stała się konieczność zmiany podejścia na bardziej realistyczne i pozytywne (WHO, 2014, s. 10). Zmianie tej perspektywy sprzyjało również przyjęcie holistycznej koncepcji zdrowia, w której ludzka seksualność jest definiowana w szerszy sposób niż dotychczas i nie ogniskuje się już jedynie na zagadnieniach związanych ze współżyciem seksualnym. Znajduje to swoje odzwierciedlenie ustalonej przez WHO w 2002 r. definicji zdrowia seksualnego:

Zdrowie seksualne jest dobrostanem fizycznym emocjonalnym i społecznym w odniesieniu do seksualności: nie jest jedynie brakiem choroby, zaburzeń funkcji bądź ułomności. Zdrowie seksualne wymaga pozytywnego i pełnego szacunku podejścia do seksualności oraz związków seksualnych, jak również do możliwości posiadania dających przyjemność i bezpiecznych doświadczeń seksualnych, powinno być wolne od przymusu, dyskryminacji i przemocy. Aby osiągnąć i utrzymać zdrowie seksualne, prawa seksualne powinny być respektowane, chronione i spełniane. (WHO, 2006, s. 10)

To przeniesienie perspektywy profilaktyki zagrożeń z obszarów negatywnych na pozytywne wzbudza najwięcej kontrowersji, ponieważ wymaga rekonstrukcji pojęcia seksualności postrzeganej jako obszar, w którym można rozwijać własne zasoby i umiejętności (czyli obszar edukacji, samorozwoju i zdrowia nakierowany w większym stopniu na dzieci, młodzież i młodych dorosłych), a nie obszar, w którym rozwiązuje się już powstałe problemy i leczy powstałe zaburzenia (obszar medycyny i terapii nakierowany w większym stopniu na osoby dorosłe).

Zgodnie z podaną powyżej definicją zdrowia seksualnego podstawą edukacji seksualnej jest skupienie się na seksualności rozumianej jako pozytywny ludzki potencjał, źródło satysfakcji i przyjemności. Powinna się ona opierać na prawie człowieka do wiedzy, która umożliwi zapobieganie chorobom, być dostosowana do wieku, zdolności rozumienia młodego człowieka, kultury, w której wrasta, a także w pełni uwzględniać: prawa seksualne i reprodukcyjne, koncepcję zdrowia jako dobrostanu, równość płci, samostanowienie i akceptację różnorodności oraz aktualne i sprawdzone informacje naukowe (WHO, 2014).

AKTUALIZACJA CELÓW EDUKACJI SEKSUALNEJ

Coraz częściej w piśmiennictwie pojawia się termin *rozwój seksualności* (*sexuality development*) w opozycji do *seksualnego rozwoju* (*sexual development*). Ta zmiana perspektywy jest konsekwencją nowej definicji zdrowia seksualnego i traktowania seksualności jako integralnej części ludzkiej tożsamości, która podlega zmianom w ciągu całego życia, i, co za tym idzie, świadomości konieczności integracji pozytywnych wymiarów seksualności z zarządzaniem ryzykiem – oba czynniki są równie ważne we wspieraniu tego rozwoju. W obszarze profilaktyki nadużyć seksualnych ta zmiana perspektywy wydaje się mieć podstawowe znaczenie.

Coraz częściej pojawiają się również postulaty modelu zdrowia zintegrowanego z płcią (Curtin, Ward, Merriwether, 2011), wynikające z zależności między płcią psychokulturową a charakterystyką rozwoju psychoseksualnego dzieci i młodzieży. W edukacji seksualnej stanowi to wyzwanie dla tworzenia równoległego modelu dla chłopców (Tolman, Striepe, Harmon, 2003) mającego szczególne znaczenie w profilaktyce zachowań przemocowych:

Nie możemy nawet myśleć o zapobieganiu przemocy bez radykalnej zmiany narzuconych mężczyznom i kobietom ról społecznych. Rola przypisywana ze względu na płeć mężczyźnie powoduje przemoc, ponieważ naraża go na wstyd, jeśli stroni on od przemocy, i zapewnia mu poważanie, honor i szacunek, kiedy ją stosuje. (Gilligan, 2001, s. 244)

Niezależnie od państwa, wieku uczniów i typu szkoły chłopcy trzy razy częściej niż dziewczyny są najagresywniejszymi uczniami, szczególnie w zakresie przemocy fizycznej o dużym nasileniu brutalności i przemocy seksualnej (Czapiński, 2009; Gruszczyńska, 2008; Olweus, 2007). Badaczka zjawiska przemocy wśród dzieci i młodzieży w Polsce Chmura-Rutkowska pisze następująco o konieczności zmian w wychowaniu genderowym dziewcząt i chłopców:

W rzeczywistości zarówno dziewczęta, jak i chłopcy potrzebują pomocy, by przeciwstawić się dominującym kulturowym definicjom kobiecości i męskości i szkoła [a więc edukacja] odgrywa w tym procesie szczególną rolę. Jest instytucją, która może podtrzymywać i reprodukować przemoc, ale dając młodym ludziom narzędzia demaskowania stereotypów i krzywdzących uprzedzeń, ma potencjał, by wypełniać emancypacyjną funkcję wobec zastanych przez dzieci oraz młodzież dominujących, pełnych agresji wzorców męskości. (Chmura-Rutkowska, 2012, s. 64-65)

Warto również brać pod uwagę różnice płciowe w rozwoju seksualności. Na przykład konsekwencją odmiennego przebiegu rozwoju seksualnego jest to, że u chłopców (przeciętnie w wieku 13–14 lat) reaktywność seksualna i potrzeba rozładowania napięcia seksualnego są gratyfikowane przyjemnością łącznie z przeżywaniem orgazmów w wyniku wytrysków nasienia i z reguły poprzedzają powstawanie więzi uczuciowej (Długołęcka, Lew-Starowicz, 2006).

Wielu badaczy podkreśla również znaczącą rolę zmian kulturowo-społecznych, które zmieniają przebieg rozwoju seksualności i – co za tym idzie – potrzebę zmiany modelu promocji zdrowia seksualnego dostosowanego do potrzeb nowego pokolenia. Należałoby brać pod uwagę co najmniej trzy obszary, w których dokonały się znaczące zmiany:

- Nowa perspektywa na zachowania seksualne. Badania zachowań młodych ludzi na początku XXI w. pod kątem inicjacji seksualnej rozumianej jako kontakt PVI (*penile-vaginal intercourse*) okazują się niewystarczające – w grupie młodzieży i młodych dorosłych coraz powszechniejsze są kontakty oralne i analne (Hensen, Fortenberry, Orr, 2008; Tolman, McClelland, 2011)
- Nowa perspektywa na osobowość. Samoświadomość i samodecyzyjność młodych kobiet są coraz wyższe i coraz więcej z nich, w porównaniu z poprzednim pokoleniem, świadomie decyduje się na kontakty seksualne (a nie za namową partnera; Tolman, McClelland, 2011). Zmianom podlega również proces identyfikacji seksualnej, a orientacja seksualna staje się kategorią coraz bardziej płynną.
- Nowa perspektywa na socjalizację. Coraz bardziej znacząca staje się międzypokoleniowa przepaść technologiczna – w socjalizacji seksualności dominującą rolę odgrywają internet, portale społecznościowe i pornografia zamiast książek, filmów, telewizji i wideoklipów. Z innej strony, coraz bardziej zanika konflikt pokoleń – wychowanie nastolatków przez rodziców w coraz większym stopniu opiera się na partnerstwie i mediacjach.

Wymienione zmiany są szczególnie ważne dla profilaktyki nadużyć seksualnych, ponieważ młodzi ludzie w większym stopniu traktują decyzje seksualne jako

osobisty wybór, co jest szczególnie widoczne w badaniach młodych kobiet (Tolman, McClelland, 2011). Dużą zasługę w rozwoju nowej perspektywy na wymienione zjawiska ma emancypacja kobiet w latach 70–80. XX w., która wpłynęła znacząco na zmianę norm dotyczących seksualności oraz realne zmierzenie się ze zjawiskami stanowiącymi problemy społeczne, w tym na przemoc seksualną wobec dzieci i kobiet. Odzwierciedlenie tych zmian znalazło się w Deklaracji Praw Seksualnych opracowanej przez WHO w 2002 r. Cele, które powinny być uwzględniane w programach szkolnych i w mediach publicznych, zostały określone przez WHO w globalnej strategii działań. Są nimi:

- kreowanie pozytywnej postawy wobec seksualności,
- uwzględnienie złożonych uwarunkowań i czynników determinujących seksualne zachowania, relacje, a także satysfakcję,
- przeciwdziałanie dyskryminacji, izolacji, segregacji w zakresie seksualności,
- zmiany legislacyjne wymierzone przeciw różnym formom wykorzystywania seksualnego, gwarantujące dostęp do terapii seksualnej i brak dyskryminacji ze względu na płeć, wiek, orientację seksualną, niesprawność, stan zdrowia,
- przeciwdziałanie chorobom przenoszonym drogą płciową,
- uwzględnianie specyfiki tradycji kulturowych społeczeństwa.

Rdzeń tych celów stanowią te, które dotyczą promowania pozytywnej seksualności bez przemocy.

EDUKACJA SEKSUALNA W RÓŻNYCH FAZACH ŻYCIA

W poszczególnych państwach Europy wiek, w którym rozpoczyna się formalną edukację seksualną, jest bardzo zróżnicowany – w niektórych rozpoczyna się od 6 r.ż. (IPPF, 2006), w Polsce dotyczy nastolatków od 12 r.ż. Różnice te wynikają w znacznej mierze z rozumienia pojęcia *edukacja seksualna* – w kontekście albo szerokim, holistycznym, związanym ze wspieraniem rozwoju psychoseksualnego we wszystkich fazach życia od wczesnego dzieciństwa do starości, albo w wąskim, łączonym z podejmowaniem aktywności seksualnej. Z tego drugiego, wąskiego rozumienia wynika powszechne kojarzenie oddziaływań związanych ze zdrowiem seksualnym oraz reprodukcyjnym z nastolatkami i młodymi dorosłymi. Chociaż pojawienie się potrzeb seksualnych w okresie dojrzewania rzeczywiście wiąże się z podejmowaniem zachowań seksualnych, często ryzykownych (Woynarowska, 2015), oraz – jak już wspomniałam – przemocowych, to sposoby odczuwania, rozumienia i zachowania w obszarze własnej seksualności mają źródła i uwarunkowania w fazach wcześniejszych.

Również programy nauczania, w ramach których prowadzona jest formalna edukacja seksualna, różnią się w poszczególnych państwach europejskich. Czasami jest ona prowadzona jako oddzielny przedmiot, czasami jest łączona z innymi przedmiotami, a w jeszcze innych przypadkach opiera się na korzystaniu z wiedzy różnych specjalistów spoza szkoły. Ciekawym rozwiązaniem jest system szwedzki i estoński, gdzie edukacja seksualna jest prowadzona w specjalnych ośrodkach zdrowia dla młodzieży (*youth health centers*). Ma to oswoić uczniów z tymi placówkami i stanowić zachętę do indywidualnej, zgodnej z potrzebami współpracy (WHO, 2014, s.14). Wspólną cechą wszystkich wymienionych form jest postulat współpracy z rodzicami (w Austrii jest ona wymagana).

Według standardów europejskich (WHO, 2014, s. 20) edukacja seksualna oznacza „naukę o kognitywnych, emocjonalnych, społecznych, interaktywnych i fizycznych aspektach seksualności” dostosowaną do rozwoju. W przypadku dzieci i młodzieży jej podstawowym celem jest wspieranie i ochrona rozwoju seksualności, na dalszych etapach rozwoju nacisk jest kładziony na edukację i rozwój samoświadomości psychoseksualnej.

EDUKACJA SEKSUALNA DZIECI PRZED OKRESEM DOJRZEWANIA

We wczesnym okresie rozwoju pozytywna tożsamość seksualna dziecka tworzy się na gruncie miłości, akceptacji i zrozumienia, w przestrzeni, jaką stanowi rodzina oraz najbliższe środowisko. Z innej strony, kiedy dziecko zaczyna funkcjonować w grupie, pojawia się potrzeba wyposażania go w wiedzę i umiejętności dostarczane przez wychowawców oraz innych specjalistów w systemie edukacji przedszkolnej i szkolnej.

Na początku obecnej dekady badacze seksualności zaczęli coraz mocniej podkreślać, że ponieważ stanowi ona integralną część formowania się ludzkiej tożsamości, to edukacja seksualna powinna w równym stopniu obejmować zarówno profilaktykę, jak i wspieranie rozwoju pozytywnej seksualności (Tolman, McClelland, 2011). Również coraz częstsze ujawnianie wykorzystywania seksualnego i przemocy seksualnej wobec dzieci stało się przedmiotem publicznej dyskusji oraz bardzo wyraźnie wskazuje na potrzebę podjęcia działań zapobiegawczych. Ponadto specjaliści wskazują na konieczność równoważenia wpływu seksualizacji niesionej przez kulturę masową poprzez wyważoną, rzetelną i wzmacniającą edukację (WHO, 2014).

Przyjmując definicję przemocy jako „nadużycia lub wykorzystania swojej przewagi fizycznej, emocjonalnej lub sytuacyjnej nad inną osobą dla uzyskania ważnego dla siebie celu” (Brzezińska, Hornowska, 2007, s. 108) i seksualnego nadużycia, gdzie „każde dziecko w wieku poniżej pełnoletniej zgody może zostać uznane za wykorzystane

seksualnie, gdy osoba dojrzała seksualnie zaangażowała lub zezwoliła na zaangażowanie tego dziecka w jakąkolwiek działalność o charakterze seksualnym, która ma prowadzić do zaspokojenia seksualnego dojrzałej seksualnie osoby” (SCOSAC, 1984), za podstawę profilaktyki można uznać zarówno rozpoznawanie przez dziecko sytuacji wykorzystywania przewagi, jak kontekstu seksualnego takich sytuacji. Oba te zadania nie są możliwe do praktycznej realizacji bez emocjonalnej bazy wykształconej u małego dziecka – zbudowania autentycznej bliskości opartej na poszanowaniu granic dziecka w rodzinie i edukacji dostosowanej do możliwości poznawczych dziecka dotyczącej jego cielesności i intymności. Rozwojowo zachowania seksualne dzieci pojawiają się bardzo wcześnie na poziomie indywidualnym lub między rówieśnikami. Dzieci od urodzenia poznają własne ciało, a już w okresie przedszkolnym w relacjach z rówieśnikami uczą się komunikacji, intymności i zasad stawiania granic. W ten sposób przyswajają pierwsze, podstawowe normy i wartości dotyczące seksualności.

Standardy edukacji seksualnej w Europie zawierają obszerny rozdział oparty na publikacjach naukowych dotyczących rozwoju psychoseksualnego, w którym podkreślono potrzebę rozumienia specyfiki tego rozwoju z precyzyjnym wyjaśnieniem, dlaczego poszczególne zagadnienia powinny być brane pod uwagę czy omawiane w danym okresie życia dziecka.

Każdy człowiek rodzi się jako osoba seksualna, tzn. mająca płcie genetyczną, hormonalną, gonadalną, anatomiczną, psychiczną i społeczną. Każdy wymiar seksualności/płciowości podlega różnym czynnikom przez całe życie (Bancroft, 2006; McKee i in., 2010). Połączenie seksualności z innymi aspektami własnej osobowości, takimi jak rozwój poczucia własnej wartości, komunikowania się, budowania więzi i stawiania granic, rozumienia sygnałów wysyłanych przez własne ciało itd., stanowią istotne zadania rozwojowe. W związku z tym, że seksualność rozwija się etapowo w ścisłym związku z motorycznym, poznawczym, emocjonalnym i społecznym rozwojem dziecka, optymalnym rozwiązaniem edukacyjnym jest wprowadzanie poszczególnych zagadnień, wyprzedzając wystąpienie określonej fazy w rozwoju dziecka, np. młodzież powinna znać metody antykoncepcji przed rozpoczęciem współżycia, dziewczynki powinny wiedzieć o miesiączkowaniu zanim wystąpi pierwsza miesiączka, a małe dzieci powinny wiedzieć czym jest zły dotyk zanim zetkną się z zachowaniem stanowiącym nadużycie ich nienaruszalności osobistej.

Podstawowym problemem dotyczącym edukacji seksualnej wczesnodziecięcej jest brak wiedzy i zrozumienia tego, że seksualność dzieci i dorosłych różni się w swojej istocie – u dzieci nie istnieje kategoria uwarunkowanego biologicznie pożądania/popędu – oraz że przyjmowanie „dorosłej” perspektywy w próbach rozumienia zachowań seksualnych dzieci jest poważnym błędem prowadzącym do

niepotrzebnych ocen i emocji, a także powodowania problemów emocjonalnych i społecznych w funkcjonowaniu dziecka. Pierwszym krokiem we wspieraniu rozwoju psychoseksualnego dziecka jest więc umiejętność przyjęcia jego perspektywy i nienadawania jego zachowaniom własnych, subiektywnych znaczeń.

PROFILAKTYKA NADUŻYĆ SEKSUALNYCH W 0-4 R.Ż.

Odbieranie wrażeń z całego ciała (rozpoczynający się już w okresie prenatalnym) stanowi zwiastun percepcji cielesnej w późniejszych fazach życia (emocje wynikające z czucia powierzchownego i proprioceptywnego, z doświadczania ciała w ruchu, z bliskości fizycznej, dotykania samego siebie).

Cztery pola doświadczeń dziecka, czyli własne potrzeby, odkrywanie, ciała, bycie w relacji i seksualność, to kluczowe obszary rozwoju u niego kategorii cielesności, które są ze sobą nierozłącznie związane. Odczucia z ciała z każdym miesiącem życia nabierają coraz mocniejszego i uświadamianego znaczenia podczas budowania więzi z rodzicami (lub nie, kiedy dziecko doświadcza deprywacji lub deficytów), którzy troszczą się o dziecko i nim opiekują. Tylko przy zachowaniu fizycznej bliskości i bezpieczeństwa, w połączeniu z adekwatnym, empatycznym odzewem na potrzeby dziecka, może się u niego rozwinąć podstawowe poczucie zaufania do świata, a co za tym idzie rozpoznawanie bliskości, a potem umiejętność jej tworzenia. Rdzeń profilaktyki nadużyć seksualnych jest tu – w pierwszych latach życia.

Między 2 a 3 r.ż. dzieci rejestrują fizyczne różnice między płciami i kształtują się ich tożsamość płciowa zgodna (lub nie) z płcią anatomiczną. W tym czasie dzieci zaczynają świadomie odkrywać własne ciało (tworzy się tzw. schemat ciała), w tym również narządy płciowe. Na podstawie wyników licznych badań obserwacyjnych (Beisert, 2006; McKee i in., 2010) u dzieci zidentyfikowano różne formy zainteresowania częściami intymnymi i zachowania seksualne związane z autostymulacją. Warto w tym miejscu wspomnieć, że do 3 r.ż. dzieci przechodzą przez trening czystości, tzn. uczą się kontrolować potrzeby fizjologiczne i opanowują podstawy samoobsługi w zakresie mikcji, wypróżniania i higieny narządów płciowych. W zależności od postawy rodziców podczas tego treningu dzieci wyrabiają w sobie postawę akceptacji i naturalności wobec własnej cielesności oraz komunikowania się z rodzicami na tematy związane z intymnymi obszarami ciała albo nabierają postawy opartej na wycofaniu się z komunikacji, poczuciu bezradności wobec własnego ciała, nad którym nie mogą zapanować, oraz lęku przed karą i poczucia wstydu.

Mniej więcej w 3-4 r.ż. dzieci zaczynają rozumieć, że niektóre ich najbliższe osoby wiążą z tematyką nagości i narządów płciowych różne, często ambiwalentne,

uczucia i że jest ona skrywana. Dzieci w tym wieku testują wtedy granice związane z cielesnością stawiane im przez dorosłych, np. przez rozbieranie się bez ostrzeżenia, używanie słów o zabarwieniu seksualnym lub inicjowanie zabaw z wykorzystaniem nagości. Przy okazji testowania granic i poznawania norm zadają wiele spontanicznych pytań oraz w zależności od reakcji dorosłych pozostają otwarte w komunikowaniu swoich odczuć i zaciekawienia lub zamykają się w sobie.

Jeśli dzieci w tym wieku są w bliskich relacjach, w których szanowane są ich granice emocjonalne i cielesne, to stopniowo tracą swoją egocentryczność i zgodnie z teorią umysłu mniej więcej w 4 r.ż. są w stanie przyjąć perspektywę drugiej osoby. Ta umiejętność stanowi bazę uczenia rozpoznawania oraz rozróżniania własnych i cudzych granic.

W *Standardach edukacji seksualnej* znajdujemy zestaw zagadnień, które warto poddać refleksji w wychowaniu dziecka w tej fazie rozwojowej. Są nimi:

Ciało człowieka i jego rozwój

Wszystkie części ciała i ich funkcje, różne ciała i różne płcie, higiena osobista, nazywanie poszczególnych części ciała, praktykowanie higieny osobistej (mycie każdej części ciała), rozpoznawanie różnic w budowie ciała, wyrażanie potrzeb i życzeń, pozytywny obraz swojego ciała i siebie: poczucie własnej wartości, respektowanie różnic, różnice między mną a innymi, rozwój dobrego samopoczucia, odczuwania bliskości i zaufania poprzez kontakt cielesny i budowane więzi emocjonalnych, respektowanie równości płci.

Pozytywny stosunek do własnego ciała, jego znajomość, otwarta komunikacja oparta na rozróżnianiu Ja–Ty stanowią punkt wyjścia wprowadzania kategorii intymności oraz rozpoznawania bliskich relacji opartych na wzajemnym poszanowaniu potrzeb i wyrażaniu uczuć poprzez bliskość nienaruszającą granic.

Płodność i prokreacja

Ciąża, poród i posiadanie dzieci, podstawowe informacje o prokreacji (skąd się biorą dzieci), rozmowa z dziećmi dotycząca zagadnień płodności i prokreacji oraz umożliwienie poznania poprawnego słownictwa, różne sposoby stawiania się członkiem rodziny (np. adopcja) i ich akceptacja, to, że niektóre osoby mają dzieci, a inne nie.

Dzieci 3–4-letnie – zwłaszcza jeśli mają młodsze rodzeństwo – często są bardzo zainteresowane tym „skąd się wzięły” i zadają pytania z tym związane. Są uważnymi obserwatorami – rejestrują w swoim otoczeniu kobiety ciężarne i karmiące piersią, dzieci wychowywane w wielodzietnych rodzinach czy przez samotnych rodziców,

angażują się w relacje ze swoim młodszym rodzeństwem itd. Otwarta i życzliwa komunikacja z rodzicami na ten temat stanowi bazę do dalszej komunikacji opartej na zaufaniu i otwartości w kolejnych fazach rozwojowych.

Seksualność

Radość i przyjemność z dotykania własnego ciała, masturbacja w okresie wczesnego dzieciństwa, odkrywanie własnego ciała i własnych narządów płciowych, to, że fizyczna bliskość stanowi normalną część życia, czułość i fizyczna bliskość jako wyraz miłości i sympatii, uzyskanie świadomości, tożsamości płciowej, rozmowa o przyjemnych i nieprzyjemnych odczuciach dotyczących własnego ciała, wyrażanie własnych potrzeb, życzeń i granic, np. w kontekście „zabawy w lekarza”, pozytywne nastawienie w stosunku do własnego ciała i jego wszystkich funkcji, z czego wynika pozytywny obraz własnego ciała, szacunek wobec innych osób, ciekawość dotycząca własnego ciała i ciał innych osób.

Ta część budzi najczęściej wątpliwości i kontrowersji u osób nie zajmujących się tematyką rozwoju dziecka i traktujących autostymulację narządów płciowych (wydzieloną jako oddzielna kategoria – masturbacji dziecięcej) jako zastępczą formę rozładowania napięcia seksualnego. Dziecko nie odczuwa popędu i zachowania związane z poznawaniem i dotykiem ciała spełniają u niego inną rolę niż u osób dojrzewających lub dojrzałych płciowo. Małe dziecko doświadcza swojego ciała spontanicznie, jest w dużym stopniu zależne fizycznie od dorosłych (czynności samoobsługowe) i dlatego na bazie szacunku i akceptacji jego cielesności przez najbliższych może się kształtować postawa oparta na otwartości i zaufaniu do nich. Przy braku tego zaufania będzie się kształtować poczucie wstydu i „zamrożenia” w ciele emocji uznanych przez dorosłych za niewłaściwe. Szczególnie duże znaczenie w kształtowaniu tych postaw będzie mieć sposób przeprowadzania treningu czystości (nadmierna kontrola ciała u dziecka lub problemy z jej opanowaniem wynikające z zawstydzania i oceniania *versus* pełna kontrola i naturalne podejście do fizjologii ciała przy modelowaniu zachowań dotyczących narządów płciowych) oraz stosunek dorosłych do zachowań masturbacyjnych dzieci, które mogą pełnić u nich różne funkcje. *Standardy edukacji seksualnej WHO* sugerują zrozumienie dla tych zachowań i uważne zdiagnozowanie ich przyczyn, np. rozładowanie napięcia emocjonalnego, zaspokajanie ciekawości, sprawianie sobie przyjemności, deprywacja sensoryczna, zwracanie uwagi, świad okolic intymnych i in. (Beisert, 2006). To ważne, żeby nie oceniać negatywnie zjawiska masturbacji u dziecka (może to nasilać jego problemy emocjonalne i negatywny stosunek do własnego ciała), tylko zrozumieć przyczynę i udzielić odpowiedniego

wsparcia (czasami w konsultacji z psychologiem lub fizjoterapeutą dziecięcym). Bazą rozwojową jest traktowanie swojego ciała jako pozytywnej części samego siebie, z którą ma się kontakt, a nie części, która jest powodem wstydu i problemem rodziców. Takie swoiste „oddzielenie” od własnej cielesności obniża zdolność dziecka do stawiania granic w kolejnych fazach rozwojowych.

Emocje (uczucia)

Różne rodzaje miłości, odczuwanie „tak” i „nie”, odczuwanie i okazywanie empatii, mówienie „tak” i „nie”, wyrażanie i komunikowanie własnych emocji, życzeń i potrzeb, zrozumienie, że uczucia mogą być wyrażane na wiele różnych sposobów, pozytywne nastawienie w stosunku do własnej płci biologicznej i społeczno-kulturowej (dobrze jest być dziewczynką lub chłopcem!), poczucie, że własne doświadczenie i sposób wyrażenia emocji jest właściwy, słownictwo dotyczące uczuć, odczuwanie potrzeby prywatności, wyrażanie swojej potrzeby prywatności, pozytywne nastawienie wobec różnych emocji w różnych okolicznościach.

Ten obszar wiąże się z doświadczaniem bliskości i więzi w rodzinie przy jednoczesnym wyrabianiu poczucia własnej odrębności i wewnątrzsterowności. Nadmierny paternalizm już w tak wczesnej fazie rozwojowej może pozbawić dziecko umiejętności wyrażania zgody i sprzeciwu. Uważność na przeżywane przez dziecko emocje, pozostawianie mu przestrzeni na ich wyrażanie dają mu narzędzie do poznawania siebie i stawiania granicy między Ja–Ty. Dzieci są wychowywane w różnych rodzinach, również w takich, których więzi emocjonalne są zakłócone. Deficyty w tym obszarze mogą stanowić bazę trudności lub braku umiejętności rozpoznawania bliższych relacji, co może predysponować dziecko do bycia podatnym na nadużycia.

Związki i style życia

Różne rodzaje związków, różne związki rodzinne, umiejętność rozmowy o własnych związkach i rodzinie, uczucie bliskości i zaufania oparte o doświadczenie tworzenia więzi, pozytywne nastawienie wobec różnych stylów życia, świadomość, że związki są różnorodne.

Wymienione zagadnienia są szczególnie ważne dla dzieci, które w 3–4 r.ż. odkrywają, że ich rodzina nie jest „typowa”, np. dzieci wychowywane przez samotne matki, ojców, babcię lub innego opiekuna prawnego, adoptowane, w rodzinach patchworkowych, nieheteronormatywnych, w domach dziecka lub po śmierci jednego z rodziców. Koncentrowanie się na więzi, a nie na odmienności stanowi bazę stabilnej

samooceny i poczucia bezpieczeństwa, niezbędnych do zwracania się z sytuacjami problemowymi do zaufanej, bliskiej osoby.

Seksualność, zdrowie i dobre samopoczucie

Dobre i złe doświadczenia dotyczące własnego ciała, co sprawia, że czujesz się dobrze? (słuchanie własnego ciała), jeżeli doświadczenia/uczucia nie są dobre, nie zawsze należy się na nie zgadzać, zaufanie własnym instynktom, stosowanie modelu trzech kroków (mówienie „nie”, odejście, rozmowa z osobą, do której ma się zaufania), osiągnięcie dobrego samopoczucia, docenianie własnego ciała, świadomość, że prośba o pomoc jest właściwą reakcją.

Warto zwrócić uwagę, że już w tym przedziale wiekowym *Standardy edukacji seksualnej* proponują uczenie dziecka modelu trzech kroków i rozwijanie umiejętności proszenia o pomoc, co stanowi oczywistą bazę do możliwości reagowania w sytuacjach przemocowych.

Seksualność i prawa

Prawo do bycia bezpiecznym i chronionym, odpowiedzialność osób dorosłych za bezpieczeństwo dzieci, prawo do zadawania pytań o seksualność, prawo do badania tożsamości płciowych, mówienie „tak” i „nie”, rozwijanie umiejętności komunikowania się, wyrażanie potrzeb i życzeń, świadomość własnych praw prowadząca do pewności siebie, postawa „Moje ciało należy do mnie”, świadomość tego, że każdy może podejmować własne decyzje, rozróżnianie dobrych i złych tajemnic, prawo do badania nagości i ciała, do bycia ciekawym.

Obszar praw seksualnych dotyczy dziecka w każdym wieku, na poziomie 3–4 r.ż. opiera się na zaufaniu do dorosłych i świadomości, że będą je chronić, na wolności w zadawaniu pytań o świat, w tym o seksualność. Dzięki temu dziecko poznaje obszar dobrych i złych tajemnic stanowiących podstawę edukacji seksualnej w profilaktyce nadużyć.

Społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności (wartości i normy)

Zasady społeczne i kulturowe normy/wartości, role płciowe, społeczna przestrzeń w utrzymywaniu związku z różnymi ludźmi, umiejętność zachowania dystansu, rozróżnienie między zachowaniem się w sytuacjach prywatnych i publicznych, przestrzeganie norm społecznych i kulturowych, zachowanie stosowne do sytuacji, szacunek do własnego ciała i ciała innych, akceptacja norm społecznych dotyczących prywatności

i intymności, respektowanie dla „tak” i „nie” innych osób, wpływ wieku na seksualność, zachowanie stosowne do wieku, normy dotyczące nagości, umiejętność oceny sytuacji – kiedy można dotknąć drugą osobę, a kiedy nie wolno tego robić.

Jak widać, proponowany obszar norm, które można wpajać dziecku, nie opiera się na wywoływaniu u dziecka lęku i poczucia wstydu związanego z cielesnością, ale dotyczy rozumienia kategorii prywatności, konsensualnego dotyku i rozróżnienia świata seksualności ludzi dorosłych od cielesnego świata małego dziecka.

PROFILAKTYKA NADUŻYĆ SEKSUALNYCH W OKRESIE PRZEDSZKOLNYM (4-6 R.Ż.)

Większość prawidłowo rozwijających się czterolatek już czuje, czy ich uczucia zostaną uznane i zaakceptowane, wie, czy lubią swoje ciało i czy mogą mu zaufać, umieją również zadbać o swoje ciało i powiedzieć „nie”, jeśli nie chce być dotykana, przytulana, całowana, ma również ukształtowanie pozytywne poczucie bycia dziewczynką lub chłopcem. Czterolatek wychowany w kochającej się rodzinie, bez względu na jej rodzaj, ma poczucie więzi i przynależności, czuje się kimś ważnym i akceptowanym. Wymienione doświadczenia nie są doświadczeniami seksualnymi w wąskim znaczeniu, stanowią jednak podstawę całej kształtującej się seksualności.

Zachowania seksualne dzieci w wieku przedszkolnym zaczynają wykraczać poza indywidualne doświadczenia i często przybierają postać zabawy z rówieśnikami. Stają się sposobem odkrywania samych siebie i innych, poznawaniem cudzych potrzeb i granic. Dzięki tym zabawom – jeśli są modelowane przez dorosłych (rodziców i wychowawców) w rozumiejący i życzliwy sposób – dzieci mogą uczyć się pierwszych norm i wartości związanych z seksualnością, w tym tego, w jaki sposób należy radzić sobie z intymnością i jakie są zasady zachowania w sytuacjach intymnych. Niebagatelną rolę odgrywa w tym czasie rozwój skutecznych umiejętności komunikowania się, które umożliwiają rozumienie oraz nazywanie własnych i cudzych uczuć, a także sposobów postępowania. Wytycza to drogę do rozpoznawania granic. W ciągu pierwszych sześciu lat dzieci w przechodzą od całkowitej zależności do częściowej niezależności. Około 6 r.ż. nadal są bardzo dociekliwe, ale zaczynają zauważać, że niektórzy dorośli nie są wrażliwi i podatni na ich pytania na tyle, na ile oczekują – wtedy, aby dowiedzieć się więcej, zwracają się do swoich rówieśników lub innych dorosłych, co może stanowić potencjalne zagrożenie wykorzystaniem.

Wiek 5-6 lat to czas zwiększonego zainteresowania ciałem rówieśników i dorosłych. Dzieci często pokazują wtedy innym swoje nagie ciało i zachęcają inne dzieci do jego pokazywania (najczęściej dzieje się to w ukryciu, ponieważ dzieci już z reguły

wiedzą, że jest to zachowanie oceniane jako wstydlive). To zainteresowanie jest traktowane przez pedagogów, psychologów dziecięcych i seksuologów jako jeden z aspektów rozwoju emocjonalnego tej fazy rozwojowej (Beisert, 2006; Długołęcka, 2017). Małe dziecko jest zwykle aktywnym uczestnikiem własnej edukacji: obserwuje i pyta o to, co je ciekawi, oraz wycofuje się, gdy traci zainteresowanie. Uważny kontakt z dzieckiem dostarcza osobie edukującej natychmiastowej informacji zwrotnej, czy udzielane informacje są dla dziecka zrozumiałe i wystarczające.

Standardy edukacji seksualnej zawierają następujące zalecenia.

Ciało człowieka i jego rozwój

Wszystkie części ciała i ich funkcje, różne ciała i różne płcie, higiena osobista, nazywanie części ciała, utrzymywanie higieny (mycie każdej części ciała), rozpoznawanie różnic dotyczących płci, wyrażanie potrzeb i życzeń, pozytywne podejście do własnej tożsamości płciowej, pozytywny obraz swojego ciała i siebie: poczucie własnej wartości, respektowanie różnic, respektowanie równości płci, różnice dotyczące ciała i rozwoju związane z płcią, uznawanie własnej i cudzej potrzeby prywatności.

Edukacja zaplanowana w okresie przedszkolnym zaczyna się najczęściej od nauki nazywania części ciała – na początku własnego, a potem drugiej płci. Zalecenia w tym zakresie najogólniej sprowadzają się do określania wszystkich części ciała, również narządów płciowych w sposób prawidłowy. Stosowanie eufemizmów, zdrobnień czy wulgaryzmów może utrudniać komunikację w sytuacji urazów i nadużyć oraz sygnalizować dziecku odmiennosc tych części ciała od pozostałych, odmiennosc nacechowaną wstydem i zażenowaniem lub niezaspokojoną ciekawością poznawczą. Dziecko w wieku przedszkolnym powinno już wiedzieć o budowie ciała, że:

- każda część ciała ma nazwę i czemuś służy,
- dziewczynki i chłopcy mają większość takich samych części ciała z wyjątkiem kilku,
- dziewczynki mają wargi sromowe, waginę/pochwę, a chłopcy penis/członek i mosznę,
- są to części intymne i należy o nie odpowiednio dbać.

Płodność i prokreacja

Mity związana z prokreacją, cykl życia: ciąża, narodziny dzieci, koniec życia, podstawy dotyczące prokreacji, rozmowa dotycząca kwestii prokreacji z wykorzystaniem odpowiedniego poprawnego słownictwa, respektowanie różnic: niektóre osoby mają dzieci, inne nie.

Drugą ważną grupą tematów są kwestie związane z pytaniem „skąd się wziąłem?”, w tym rola oraz udział kobiety i mężczyzny, rozwój płodu, przebieg ciąży i narodzin, zarys rozwoju małego dziecka. Dorośli często unikają odpowiedzi na to pytanie, ponieważ poza tym, że może być krepujące, może dodatkowo budzić niepokój dotyczący ujawnienia prawdziwych motywacji rodzicielstwa. Pytanie to nie jest bowiem wyłącznie pytaniem technicznym – jest pierwszym i podstawowym pytaniem egzystencjalnym, jakie zadaje dziecko. Oczekuje ono od swoich rodziców jednoznacznej odpowiedzi, że jego istnienie nie jest dziełem przypadku, ale ich wzajemnej miłości i oczekiwania¹. Dziecko w wieku przedszkolnym powinno wiedzieć o rodzicielstwie, że:

- aby dziecko pojawiło się na świecie, potrzebne są dwie osoby różnej płci,
- dziecko rozwija się w ciele kobiety w specjalnym miejscu – macicy,
- tylko kobieta może być w ciąży i urodzić dziecko, ale mężczyzna też jest potrzebny do jego powstania (dziewczynki, kiedy będą dorosłe, będą mamami, a chłopcy będą tatusiami)
- małe dziecko, które się rodzi, jest bezbronne i bardzo delikatne, potrzebuje jak najwięcej bliskiej obecności mamy i taty lub innej bliskiej osobie, która je wychowuje
- kiedy ma rok zaczyna chodzić, ale jeszcze niewiele rozumie i musi być cały czas pod opieką dorosłych.

Seksualność

Radość i przyjemność z dotykania własnego ciała, masturbacja we wczesnym dzieciństwie, odkrywanie własnego ciała i własnych narządów płciowych, rozmowa dotycząca zagadnień związanych z seksualnością (umiejętność komunikowania się), umacnianie własnej tożsamości płciowej, pozytywny obraz swojego ciała, szacunek dla innych, stosowanie języka dotyczącego seksualności w sposób nieobraźliwy, znaczenie i wyrażanie seksualności (np. wyrażanie uczucia miłości), stosowny język seksualny, uczucia seksualne (bliskość, przyjemność, podniecenie) jako część ludzkich odczuć (powinny to być uczucia pozytywne; nie powinny zawierać przymusu czy powodować uczucie krzywdy).

Podobnie jak w przypadku wcześniejszej fazy rozwojowej *Standardy edukacji seksualnej* podkreślają pozytywny aspekt edukacji i oddziaływań wychowawczych

1 Jako pomoc rodzicom i pedagogom może posłużyć książka edukacyjna *Skąd się biorą dzieci?* przeznaczona dla dzieci w wieku przedszkolnym napisana przez psycholożkę, seksuolożkę Biankę-Beatę Kotoro i seksuologa, pedagoga Wiesława Sokoluka.

dotyczących seksualności. W związku z intensywnym rozwojem procesów poznawczych i mowy oraz rozwojem społecznym w grupie rówieśniczej jest to czas wprowadzania nowych pojęć umożliwiających rozumienie różnic płciowych i sposobów wyrażania uczuć miłości oraz bliskości przez dzieci i dorosłych. Standardy wskazują na to, żeby nie deprecjonować odczuć związanych z ciałem, uważnie podchodzić do przyczyn masturbacji (w okresie przedszkolnym występuje nasilenie zachowań autoerotycznych, które – jeśli nie mają charakteru zachowań kompulsywnych – są uznawane za zachowanie rozwojowe). Zagadnienia dotyczące oglądania i manipulowania własnym i cudzym ciałem odnoszą się do normy rozwojowej tego okresu przejawiającej się nasiloną ciekawością poznawczą, mającą m.in. swój wyraz w zabawach i twórczości dotyczących nagości, oglądaniu narządów płciowych i podglądaniu innych oraz masturbacji. Oznacza to potrzebę przekazania dziecku informacji o dozwolonych (zalecanych) i niedozwolonych formach tych aktywności oraz regułach nimi rządzących (akceptowanych sytuacji, uczestników, form) i sposobach stawiania granic. Należy pamiętać, że dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym należą do grupy zwiększonego ryzyka wykorzystania seksualnego (Beisert, 2006). Uczenie norm dotyczących granic intymności i odpowiednie modelowanie zachowań służących ochronie przed ich naruszeniem radykalnie zmniejsza prawdopodobieństwo wystąpienia nadużyć w tym obszarze.

Emocje (uczucia)

Zazdrość, gniew, agresja, rozczarowanie, przyjaźń i miłość w stosunku do osób tej samej płci, radzenie sobie z zawodami uczuciowymi, wyrażanie i komunikowanie własnych emocji, życzeń i potrzeb, akceptacja tego, że uczucie miłości (jako jednej z emocji) jest naturalne, poczucie, że własne doświadczenie i wyrażanie emocji jest słuszne i ważne (cenienie własnych uczuć), różnica między miłością a przyjaźnią, miłości w sekrecie, pierwsza miłość (zauroczenie i nieodwzajemniona miłość), radzenie sobie z własną i cudzą potrzebą prywatności, adekwatne nazywanie własnych uczuć.

Ten obszar wiąże się z objaśnianiem świata emocji i uczuć przeżywanych przez zarówno dziecko, jak dorosłych w jego otoczeniu. Uważność na ten obszar rozwija w dziecku poczucie bycia kimś ważnym i odrębnym, umożliwia mu wyrażanie siebie i rozumienie stanów innych ludzi – chroni dziecko przed manipulowaniem emocjonalnym przez innych i uczy je jak sobie radzić z silnymi i trudnymi emocjami.

Związki i style życia

Przyjaźń, związki osób tej samej płci, różne rodzaje związków (rodziny), wzajemne, odpowiednie odnoszenie się do siebie i członków rodziny oraz do przyjaciół, wspólne życie rodzinne oparte na wzajemnym szacunku, budowanie i utrzymywanie związków, akceptacja różnorodności, szacunek wobec różnic w stylach życia.

Ten obszar zagadnień uczy dziecko tolerancji wobec różnorodności ludzkich relacji opartych na bliskości i miłości, chroni je przed poczuciem odmienności i koncentruje jego uwagę na jakości relacji, a nie jej rodzaju. Rozwija empatię wobec dzieci, które są w innej sytuacji rodzinnej niż ono samo.

Seksualność, zdrowie i dobre samopoczucie

Dobre i złe doświadczenia związane z własnym ciałem / co sprawia, że czujesz się dobrze? (słuchaj swego ciała), jeżeli doświadczenia/uczucia nie są dobre, nie zawsze należy się na nie zgadzać, zaufanie do własnego instynktu i stosowanie modelu trzech kroków (mówienie „nie”, odejście i rozmowa z osobą, do której ma się zaufanie), osiągnięcie dobrego samopoczucia, poczucie, że ma się wybór, świadomość ryzyka, docenianie własnego ciała, świadomość, że zwracanie się z prośbą o pomoc jest właściwą reakcją.

Podobnie jak w poprzedniej fazie *Standardy edukacji seksualnej* zwracają uwagę na decyzyjność dziecka i świadomość, że w każdej trudnej dla siebie sytuacji może zwrócić się o pomoc do dorosłych.

Seksualność i prawa

Wykorzystywanie, świadomość, że istnieją osoby, które nie są dobre i udają, że są uprzejme, ale mogą posunąć się do przemocy, prawa (łącznie z prawem do informacji i prawem do ochrony), dorośli powinni być odpowiedzialni za bezpieczeństwo dzieci, zadawanie pytań, zwracanie się z prośbą o pomoc do osób, którym się ufa w sytuacji, kiedy ma się kłopoty, wyrażanie potrzeb i życzeń, postawa „moje ciało należy do mnie”, świadomość własnych praw.

Dziecko w wieku przedszkolnym jest już w stanie rozumieć intencje drugiej osoby, można uczyć je rozpoznawać, warto zachęcać do stawiania pytań, wyrażania emocji i zwracania się o pomoc. Jest to kluczowy obszar dla profilaktyki nadużyć seksualnych zarówno w wychowaniu w rodzinie, jak i oddziaływaniach pedagogicznych w przedszkolu. Dziecko w wieku przedszkolnym powinno wiedzieć o granicach intymności cielesnej, że:

- moje ciało jest moją własnością,
- dzieci interesują się swoimi ciałami,
- dotykanie własnych intymnych części ciała zazwyczaj jest przyjemne,
- nie powinno się dotykać, przytulać i całować kogoś, kto nie ma na to ochoty,
- mam prawo decydować, czy inne dziecko może mnie jakkolwiek dotykać podczas zabawy lub innej sytuacji,
- kiedy dzieci bawią się na dworze lub w domu, powinny być ubrane,
- mogę powiedzieć komuś, żeby przestał mnie dotykać, jeśli mi to nie odpowiada,
- jeśli w jakiejś sytuacji czuję się źle lub dziwnie, należy powiedzieć „nie”, odejść i od razu powiedzieć o tym najbliższemu osobom,
- istnieją uzasadnione sytuacje, kiedy dorośli oglądają lub dotykają ciał dzieci, np. lekarze podczas badań lub rodzice podczas leczenia lub pomagania w kąpielach czy toalecie,
- jeśli ktoś dotyka moich intymnych części ciała, mówię o tym rodzicom lub innej dorosłej osobie,
- jeśli ktoś mnie dotyka i prosi, aby o tym nie mówić, mimo wszystko mówię o tym najbliższemu (Haffner, 2002; Długołęcka, Lew-Starowicz, 2006).

Społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności (wartości/normy)

Różnice związane z płcią, z wiekiem z pochodzeniem kulturowym, wartości i postawy różnią się w zależności od krajów i kultur, prawo do wyrażania uczuć z zastrzeżeniem, że nie wszystkie działania podjęte w wyniku tych uczuć są akceptowalne i uzasadnione, reguły społeczne i kulturowe normy/wartości, rozpoznawanie i radzenie sobie z różnicami dotyczącymi wartości, respektowanie reguł społecznych i norm kulturowych, odpowiedzialne zachowania społeczne, postawy otwarte i nieoceniające, akceptacja równych praw, szacunek dla różnych norm związanych z seksualnością, szacunek dla własnego ciała i ciała innych osób.

W okresie przedszkolnym dzieci są w fazie intensywnego przyswajania norm moralnych. Podstawę tego rozwoju stanowi prawo do wyrażania własnych uczuć (zainteresowania, entuzjazmu, smutku, lęku, złości) połączone z modelowaniem sposobu ich wyrażania w zgodzie z przyjętymi społecznie normami. *Standardy edukacji seksualnej* uwrażliwiają na zasadę niewyrządzania krzywdy i nie oceniania innych, rozwijania umiejętności związanych z życzliwością, wyrozumiałością i empatią, nie pomijając obszaru seksualności.

W załączniku 1 przedstawiono propozycję zajęć edukacyjnych na temat wyznaczenia i ochrony granic i intymności.

PROFILAKTYKA NADUŻYĆ SEKSUALNYCH W OKRESIE WCZESNOSZKOLNYM (7-9 R.Ż.)

Dzieci w wieku wczesnoszkolnym stają się bardziej introwertyczne i wstydliwe. Ciekawość cielesna ustępuje ciekawości poznawczej nakierowanej na świat zewnętrzny, a rozwojowi moralnemu towarzyszy rosnące poczucie intymności (czasem silnego wstydu – zwłaszcza u dziewczynek, wynikającego z wzorca kulturowego) związanego z ich seksualnością.

Rozwój psychoseksualny dzieci w wieku wczesnoszkolnym charakteryzują następujące zachowania: dzieci przestają chodzić nago i odczuwają wstyd przed nagością, zadają mniej pytań dorosłym dotyczących seksualności, kategoria wstydu dotyczy również komunikacji z dorosłymi na ten temat, dużo fantazjują i często mieszają fantazje z rzeczywistością, przeżywają, niekiedy bardzo intensywne, pierwsze zauroczenia (Długołęcka, Lew-Starowicz, 2006; WHO, 2014). Wtedy też tworzą się grupy koleżeńskie jednopłciowe w mniejszym lub większym stopniu oparte na stereotypach płciowych, a przy braku wsparcia ze strony nauczycieli dzieci mogą doprowadzić do podziału na podgrupy dziewczynek i chłopców okazujące sobie wzajemnie lekceważenie i niechęć (Chmura-Rutkowska, 2019).

Dzieci rozpoznają obszar *tabu seksualnego* i chociaż w tym okresie nadal mają miejsce zabawy seksualne, to odbywają się w tajemnicy przed dorosłymi i mogą przybierać charakter przemocowy między samymi dziećmi. Zabawy seksualne obserwuje się u ok. 1/3 8-letnich chłopców, przy czym ten odsetek wzrasta wraz z wiekiem (Bancroft, 2006; Beisert, 2006).

Dzieci w tym wieku mają z reguły silnie rozwinięte poczucie własnej prywatności – lubią mieć swoje rzeczy, łóżko, pokój, lubią decydować o różnych formach aktywności lub odpoczynku, odizolowania się i wyciszenia. Mają swój intymny świat wyobraźni, ulubione zabawy, książki, filmy, marzenia i tajemnice. Jest to związane z tym, że w okresie wczesnoszkolnym świat społeczny dzieci znacznie się rozrasta – coraz więcej czasu spędzają w gronie kolegów i koleżanek w klasie i szkole, świetlicy, na zajęciach pozalekcyjnych, podwórku oraz pierwszych samodzielnych wyjazdach kolonijnych i sportowych.

W życiu dziecka pojawiają się obowiązki szkolne, zajęcia w grupie, skraca się czas spędzany z rodzicami. Dziecko uczy się czytać, korzystać z internetu za pośrednictwem komputera i urządzeń przenośnych, częściej przebywa w odosobnieniu – zyskuje więc dostęp do samodzielnego, często niekontrolowanego zdobywania informacji. Wszystko to sprawia, że krąg potencjalnych źródeł edukacji seksualnej, konkurencyjnych wobec tej podejmowanej przez rodziców, bardzo się poszerza.

Dlatego jeśli najbliżsi opiekunowie w tym względzie zawodzą, ich miejsce – jako głównego źródła informacji – szybko zajmują inni: rówieśnicy, media i inni, obcy dorośli. Można przyjąć, że włączenie konkurencyjnych źródeł wiedzy jest cechą charakterystyczną edukacji seksualnej w tym okresie. Dziecko w tej fazie rozwojowej powinno już dobrze zdawać sobie sprawę z zagrożeń jakie niosą internet i kontakty z obcymi osobami. Stanowi to poważne wyzwanie dla działań profilaktycznych podejmowanych przez rodziców i wychowawców.

Propozycje zagadnień poruszanych podczas edukacji seksualnej dla dzieci w tym wieku zawarte w *Standardach Edukacji Seksualnej* obejmują:

Ciało człowieka i jego rozwój

Zmiany dotyczące ciała, miesiączkowanie, ejakulacja, indywidualne różnice związane z rozwojem na przestrzeni czasu, biologiczne różnice między mężczyznami i kobietami (wewnętrzne i zewnętrzne), higiena osobista, znajomość i umiejętność stosowania poprawnego słownictwa w odniesieniu do części ciała i ich funkcji, akceptacja niepewności wynikającej ze świadomości własnego ciała, pozytywny obraz swojego ciała i siebie: poczucie własnej wartości, pozytywny obraz tożsamości płciowej, rozpoznawanie zmian zachodzących w ciele, badanie własnego ciała i dbałość o nie.

Omawianie zagadnienia budowy fizycznej dziewczynek i chłopców powinno stanowić kontynuację i uszczegółowienie informacji, które dziecko zdobyło we wcześniejszym okresie. Możliwe jest wprowadzenie wiedzy o budowie wewnętrznej kobiety i mężczyzny a także, zwłaszcza na poziomie II–III klasy, o podstawowych procesach i zmianach, jakie czekają je w związku z dojrzewaniem. Akceleracja powoduje stopniowe obniżanie się wieku dojrzewania płciowego i za normę uznaje się już 10 r.ż., dlatego już w III klasie dzieci powinny być dobrze przygotowane do tego procesu. Ponieważ jedną z konsekwencji świadomości nadchodzących zmian jest zwiększenie uwagi poświęconej własnemu ciału, warto proponować treści dotyczące: higieny, troski o siebie oraz względności norm dotyczących tempa dojrzewania i zmian w wyglądzie.

Płodność i prokreacja

Wybory dotyczące rodzicielstwa i ciąży, bezpłodności, adopcji, podstawowe wiadomości dotyczące antykoncepcji (jest możliwe planowanie i decydowanie o swojej rodzinie), różne metody antykoncepcji, rozwijanie umiejętności komunikowania się, akceptacja różnorodności – niektóre osoby chcą mieć dzieci, inne nie, zrozumienie,

że ludzie mogą wpływać na własną płodność, podstawowe wiadomości związane z cyklem płodności, mity dotyczące prokreacji.

Dzieci we wczesnym wieku szkolnym interesują się seksualnością nie tylko rówieśników, ale i dorosłych. Obok informacji „technicznych” (czyli na czym polega stosunek seksualny) warto, aby w edukacji zostały uwzględnione kwestie motywów, którymi dorośli się kierują (okazywanie sobie czułości, przyjemność, zapłodnienie)². Warto, żeby dziecko w wieku wczesnoszkolnym rozumiało, że:

- ciała kobiety i mężczyzny w równym stopniu są wyjątkowe,
- mężczyzna ma w jądrach plemniki, a kobieta – w jajnikach komórki jajowe,
- połączenie komórki jajowej i plemnika prowadzi do zapłodnienia,
- stosunek seksualny polega na wsunięciu członka mężczyzny do wagi kobiety,
- stosunek seksualny zazwyczaj wiąże się z okazywaniem miłości, daniem i odbieraniem przyjemności oraz rozmnażaniem (powstawaniem dzieci);
- stosunek seksualny i różne formy dotykania narządów płciowych mogą nie wiązać się z miłością i stanowić formę przymusu, nadużycia, przemocy.

Seksualność

Miłość, stan zakochania, czułość, seks w mediach (łącznie z internetem), zadowolenie i przyjemność z dotykania własnego ciała (autostymulacja), stosowny język seksualny, akceptacja własnej i cudzej potrzeby prywatności, radzenie sobie z obrazem seksu w mediach, używanie języka związanego z seksem w nieobraźliwy sposób, zrozumienie pojęć akceptowalne współżycie / akceptowalny seks, czyli odbywany za zgodą obu osób, dobrowolny, równy, stosowny do wieku i kontekstu, zapewniający szacunek dla samego siebie, świadomość, że seks jest przedstawiany w mediach w różny sposób, współżycie.

W tej fazie rozwojowej na pierwszy plan wysuwają się oddziaływania związane z modelowaniem ról płciowych i kształtowaniem postaw za pośrednictwem np. kreowania określonych wizji ról płciowych w popularnych serialach i reklamach, dopuszczania dziewczynek i chłopców do różnych zadań, zabaw i gier komputerowych, nagradzania lub ośmieszania niektórych zachowań związanych z płcią. W sytuacjach społecznych dzieci w tym wieku często chcą pokazać, że dużo wiedzą o świecie dorosłych, mogą wtedy używać wyrażen erotycznych bez ich prawidłowego rozumienia i popisywać się, używając brzydkich wyrazów lub opowiadając sprośne dowcipy

2 Pomocą dla rodziców i wychowawców może być *Zwykła książka o tym, skąd się biorą dzieci* autorstwa autorki niniejszego artykułu (Długońska, 2019).

i tworząc rysunki o erotycznych treściach. Zadaniem dorosłych jest dostosowane do wieku i jednocześnie otwarte i pozytywne rozmawianie o seksualności, odpowiadanie na wszystkie pytania i reagowanie na bieżące sprawy w otoczeniu społecznym i mediach związane z tematem. Bardzo ważne jest również wprowadzanie rozumienia zasady konsensualności w relacjach intymnych.

Emocje (uczucia)

Różnica między przyjaźnią, miłością i pożądaniem, zazdrość, złość, agresja, rozczarowanie, wyrażanie i komunikowanie emocji, własnych życzeń i potrzeb, radzenie sobie z rozczarowaniami, akceptacja tego, że uczucie miłości (jako jednej z emocji) jest naturalne, poczucie, że własne doświadczenie i wyrażanie emocji jest właściwie i ważne (cenienie własnych uczuć), przyjaźń i miłość w stosunku do osób tej samej płci, miłość w sekrecie, pierwsze miłości (zauroczenie i zakochanie, nieodwzajemniona miłość), adekwatne nazywanie własnych uczuć, radzenie sobie z własną i cudzą potrzebą prywatności.

W *Standardach edukacji seksualnej* kładzie się duży nacisk na rozwijanie umiejętności komunikacji bez przemocy opartej na wyrażaniu uczuć, radzenia sobie z trudnymi emocjami i mówienia o swoich potrzebach (np. zwracania się o wsparcie lub pomoc). Realizacja zadań z tego obszaru jest wpisana w całość procesu wychowania w każdym środowisku: domowym, szkolnym sportowym i organizacyjnym. Obejmuje również rozwijanie refleksji na temat istoty przyjaźni i różnych rodzajów miłości, co stanowi ważny element profilaktyki nadużyć. Uważne towarzyszenie dzieciom oraz wspieranie ich w przeżywaniu rozczarowania i odrzucenia w budowaniu relacji daje im narzędzia do rozpoznawania kategorii zaufania i bliskości we własnym życiu.

Związki i style życia oraz społeczne i kulturowe uwarunkowania seksualności (wartości/normy)

Różne związki w odniesieniu do miłości, przyjaźni itd., różne związki rodzinne, wyrażanie siebie w związkach, umiejętność negocjowania kompromisów, wykazywanie tolerancji i empatii, nawiązywanie kontaktów społecznych i przyjaźni, akceptacja zaangażowania, odpowiedzialności i uczciwości jako podstawy związków, szacunek do innych, akceptacja różnorodności, małżeństwo, rozwód; wspólne życie. Role płciowe, różnice kulturowe, różnice związane z wiekiem, mówienie o własnych doświadczeniach, życzeniach i potrzebach z zachowaniem norm kulturowych, rozpoznawanie i radzenie sobie z różnicami, szacunek wobec różnych stylów życia, wartości i norm.

Podjęcie problematyki związków oraz kobiecych i męskich ról płciowych służy prowokowaniu u dzieci refleksji na temat znanych im stereotypów płci i nie przyjmowania ich bezkrytycznie. Problematyka zasad regulujących zachowania seksualne wiąże się bezpośrednio z wykształcaniem u dzieci samodzielnego formułowania norm związanych z takimi wartościami, jak: szacunek dla siebie samego i drugiej osoby, intymności, prywatności czy dobrowolności. Należy brać pod uwagę, że ujednolicone, wyidealizowane wyobrażenia na temat związków i rodziny mogą pogłębiać u wielu dzieci (np. w rodzinach, które są w trakcie lub po rozwodach, po śmierci jednego z rodziców, rodzinach, w których jeden z rodziców ciężko choruje, rodzinach patchworkowych, jedнопłciowych, z dużą różnicą wieku, z mniejszości etnicznych lub religijnych, skonfliktowanych, z problemem alkoholowym itd.) poczucie wyobcowania i budować u nich poczucie niższości. Również stereotypizacja ról płciowych może u wielu dzieci np. tych dojrzewających płciowo z wyprzedzeniem (w III klasie) lub opóźnieniem, z widoczną niepełnosprawnością, z nadwagą lub niedowagą itp. wywoływać poczucie nieatrakcyjności i silne kompleksy, które w fazie dojrzewania mogą stać się źródłem poważnych problemów tożsamościowych, zaburzeń psychicznych i uzależnień, również podatności na nadużycia seksualne lub zachowania przemocowe (Dolto, 1995).

Seksualność – zdrowie, dobre samopoczucie i prawa

Pozytywny wpływ seksualności na zdrowie i dobre samopoczucie, choroby związane z seksualnością, przemoc seksualna i agresja, wyznaczanie granic, zaufanie wobec własnego instynktu i stosowanie modelu trzech kroków (mówienie nie, odejście i rozmowa z osobą, do której ma się zaufanie), poczucie odpowiedzialności za własne zdrowie i dobre samopoczucie świadomość wyborów i możliwości, świadomość ryzyka, gdzie szukać pomocy. Prawo do wyrażania siebie, prawa seksualne dzieci (informacja, edukacja seksualna, integralność cielesna), wykorzystywanie, odpowiedzialność dorosłych za bezpieczeństwo dzieci, proszenie o pomoc i o informacje, zwracanie się z prośbą o pomoc do osób, którym się ufa w sytuacji, kiedy ma się problemy/kłopoty, poczucie odpowiedzialności za siebie i innych, świadomość praw i wyborów, nazywanie własnych praw, wyrażanie życzeń i potrzeb.

Dziecko w wieku wczesnoszkolnym powinno wiedzieć o molestowaniu seksualnym, że:

- żaden dorosły nie powinien dotykać jego narządów płciowych, chyba że w gabinecie lekarskim podczas badania,
- wykorzystanie seksualne występuje wtedy, gdy osoba starsza, silniejsza lub ważniejsza bez uzasadnionej przyczyny ogląda narządy płciowe dziecka lub ich dotyka,

- osoba, która wykorzystuje seksualnie dziecko, często prosi o dochowanie tajemnicy, czasami szantażuje lub grozi,
- natychmiast należy powiedzieć któremuś z rodziców, jeśli ktoś będzie je w dziwny sposób dotykał (w tym taki, który spowoduje, że dziecko poczuje się nieswojo),
- dziecko nigdy nie jest winne, gdy dorośli – nawet członek rodziny – dotyka je w sposób, który jest niemity lub krępujący,
- większość dorosłych nigdy nie wykorzystuje dzieci, wręcz przeciwnie, chce je chronić i staje w ich obronie,
- wykorzystywane bywają zarówno dziewczynki, jak i chłopcy (Długołęcka, Lew-Starowicz, 2006; Haffner, 2002).

PODSUMOWANIE

Chwilę później, między 11 a 13 r.ż., następuje skok pokwitaniowy, zmiany w ciele są niezwykle intensywne, młodzież dokonuje samoobserwacji i zaczyna się bardzo koncentrować na własnym wyglądzie. W momencie, kiedy do głosu dochodzą zmiany hormonalne pojawia się kategoria pożądania i rozwój seksualności przybiera inny wymiar. Zachodzą potężne zmiany w funkcjonowaniu myślenia, przeżywania emocji (egocentryzm młodzieńczy), metabolizmu, potrzeby snu. Podstawowym zadaniem rozwojowym staje się formowanie własnej tożsamości. Młody człowiek szuka odpowiedzi na pytanie „kim jestem?” (Dolto, 1995). Różnice indywidualne w tempie i przebiegu dojrzewania stają się obiektem porównań oraz oceny, a pojęcia normalności i normy nabierają szczególnego znaczenia. Zadaniem edukacji seksualnej młodzieży w tej fazie staje się przede wszystkim redukcja lęku związanego z czasem przemian (Długołęcka, 2017). Temat nadużyć seksualnych, zachowań ryzykownych i przemocy wychodzi z obszaru profilaktyki do obszaru terapii psychologicznych skutków tego, co się już wydarzyło, lub korzystania z zasobów, które otrzymało się wcześniej.

Standardy edukacji seksualnej jasno wykazują, że na poziomie III klasy szkoły podstawowej (czyli przed wprowadzeniem edukacji w systemie szkolnym) dziecko powinno być wyposażone w wiedzę i umiejętności chroniące je przed jakąkolwiek formą wykorzystania seksualnego. Dziecko, wobec którego została podjęta próba wykorzystania lub które zostało wykorzystane, powinno mieć głębokie przekonanie, że zostały naruszone jego prawa i że są w jego otoczeniu dorośli, którzy udzielą mu pomocy. Może to wynikać wyłącznie z wcześniejszego zbudowania relacji opartych na zaufaniu, uważności na potrzeby i emocje dziecka oraz na rzetelnej, urealnionej, pozytywnej edukacji seksualnej.

Na zakończenie (załącznik 2) cytuję fragmenty rozmów z dziećmi w wieku wczesnoszkolnym dotyczące profilaktyki nadużyć seksualnych ze *Zwykłej książki o tym, skąd się biorą dzieci* (Długołęcka, 2019). Stanowią jakościową diagnozę stanu ich wiedzy, ale zarazem ilustrację, że z dziećmi warto rozmawiać zanim będzie za późno, kiedy już nie będą widziały szans na otrzymanie wsparcia.

E-mail autorki: doalicji@poczta.onet.pl.

BIBLIOGRAFIA

- Bancroft, J. (2006). Normal sexual development. W: H. E. Barbaree, W. L. Marshall (red.), *The Juvenile Sex Offender*. Nowy Jork – Londyn: Guilford Press.
- Beisert, M. (2006). *Seksualność w cyklu życia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brzezińska, A., Hornowska, E. (2007). *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Chmura-Rutkowska, I. (2019). *Być dziewczyną, być chłopakiem i przetrwać: płęć i przemoc w szkole w narracjach młodzieży*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Chmura-Rutkowska, I. (2012). Przemoc rówieśnicza w gimnazjum a płęć Kontekst społeczno-kulturowy. *Forum Oświatowe*, 1(46), 64–65.
- Curtin, N., Ward, M. Merriwether, A., Caruthers, A. (2011). Femininity ideology and sexual health in young women: a Focus on sexual knowledge, embodiment, and agency. *International Journal of Sexual Health*, 23, 48–62.
- Czapiński, J. (2009) Diagnoza szkolna 2009. Przemoc i inne problemy w polskiej szkole. W: *Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy”* (s. 22–117). Warszawa: Fundacja „Szkoła bez przemocy”.
- Długołęcka, A., Lew-Starowicz, Z. (2006). *Edukacja seksualna*. Warszawa: Świat Książki.
- Długołęcka, A. (2017) Edukacja seksualna. W: B. Woynarowska (red.), *Edukacja zdrowotna* (s. 413–436). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Długołęcka, A. (2019). *Zwykła książka o tym, skąd się biorą dzieci*. Warszawa: Czarna Owca.
- Dolto, F. (1995). *Nastolatki*. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Frans, E. (red.). (2008). *Seksueel grensoverschrijdend gedrag. Algemene gids [Inappropriate sexual behaviour. A general guide]*. Antwerpia: Sensoa. Pobrane z: http://www.sensoa.be/downloadfiles_shop/algemene_gids_grensoverschrijdend_gedrag.pdf.

- Gilligan, J. (2001). *Wstyd i przemoc. Refleksje nad śmiertelną epidemią*. Poznań: Media Rodzina.
- Gruszczyńska, B. (2007) *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawno kryminologiczne*. Warszawa: Wolters Kulwer.
- Haffner, D. (2002). *Jak rozmawiać z dziećmi o sprawach intymnych?* Warszawa: Diogenes.
- IPPF. (2006). *Sexuality education in Europe. A reference guide to policies and practices. The Safe project*. Bruksela: IPPF European Network. Pobrane z: http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_sex%20ed%20guide%20final%20final_30nov2006.pdf.
- Kotoro, B., Sokoluk, W. (2019) *Skąd się (nie) biorą dzieci?* Warszawa: Beata Vita.
- McKee, A., Albury, K., Dunne, M., Grieshaber, S., Hartley, J., Lumby, C., Mathews, B. (2010). Healthy sexual development: A multidisciplinary framework research. *International Journal of Sexual Health*, 22(1), 14–19. <https://doi.org/10.1080/19317610903393043>.
- Oakley, A., Fullerton, D., Holland, J., Sean, A., Dawson M., Kelly, P., McGrellis, S. (1995). Sexual health education interventions for young people: a methodological review. *British Medical Journal*, 310(6973),158–162. <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.310.6973.158>.
- Olweus, D. (2007). *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?* Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.
- SCOSAC. (1984). *Definition of Child Sexual Abuse*. Londyn: Standing Committee on Sexually Abused Children.
- Tolman, D., McClelland, S. (2011). Normative Sexuality Development in Adolescence: A Decade in Review, 2000–2009. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 242–255.
- Tolman, D., Striipe, M, Harmon, T. (2003). Gender matters: Constructing a model of adolescent sexual health. *The Journal of Sex Research*, 140(1), 4–12.
- WHO (2001). *WHO Regional Strategy on Sexual and Reproductive Health*, Kopenhaga: Regional Office for Europe. Pobrane z: www.euro.who.int/document/e74558.pdf.
- WHO (2014). *Standardy edukacji seksualnej w Europie*. (2014). Kolonia: Federalne Biuro ds. Edukacji Zdrowotnej w Kolonii (BZgA).
- Wojnarowska, B. (2015). Zachowania seksualne młodzieży 15-letniej. W:J. Mazur (red.), *Zdrowie i zachowania zdrowotne młodzieży szkolnej w Polsce na tle wybranych uwarunkowań socjodemograficznych. Wyniki badań HBSC 2014* (s. 152–157). Warszawa: Instytut Matki i Dziecka.

AKTY PRAWNE

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 sierpnia 1999 r. w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz.U. 1999 Nr 67 poz. 756).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. 2017 poz. 703).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 czerwca 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartości rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego (Dz.U. 2017 poz. 1117).

THE ROLE OF EARLY SEX EDUCATION IN RELATION TO THE SEX EDUCATION STANDARDS IN EUROPE BY WHO IN THE PREVENTION OF SEXUAL ABUSE

The aim of the article is to analyze WHO's Standards for Sexual Education in Europe in terms of building body awareness in children, learning to distinguish between situations that violate their intimacy and how to turn to trusted people for help. It is also a guide for adults, which educational and educational aspects are worth paying attention to to prevent situations in which the child will be afraid to inform adults about attempts or occurrences of sexual abuse.

KEYWORDS

PSYCHOSEXUAL DEVELOPMENT OF CHILDREN, PREVENTION OF SEXUAL ABUSE, POSITIVE SEX EDUCATION, STANDARDS FOR SEXUAL EDUCATION IN EUROPE BY WHO

Cytowanie:

Długołęcka, A. (2020). Rola wczesnej edukacji seksualnej w odniesieniu do Standardów edukacji seksualnej w Europie WHO w profilaktyce nadużyć seksualnych.. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 19(2), 45–79.

Artykuł jest dostępny na licencji *Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska*.

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI

FUNDUSZ
SPRAWIEDLIWOŚCI

www.ms.gov.pl

Sfinansowano ze środków – Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości

ZAŁĄCZNIK 1

Propozycja zajęć

Temat: Dobre i złe tajemnice. Wyznaczanie i ochrona granic intymności

Uczestnicy: dzieci w wieku 5–6 lat

Czas trwania: 60 minut

Zadania (cele szczegółowe):

- nauczenie dzieci rozróżniania dobrych i złych tajemnic
- nauczenie dzieci umiejętności zachowania ostrożności w kontaktach z dorosłymi
- kształtowanie umiejętności rozróżnienia dobrego i złego dotyku
- kształtowanie umiejętności mówienia „nie” i stawiania granic

Pomoce: trzy lalki (zwykłe szmaciane, jedna dziewczynka, jeden chłopiec i osoba dorosła – lalka z atrybutem dorosłości, np. domalowanymi wąsami, w płaszczu, krawacie itp.), zestaw wyciętych z papieru „łapek” zielonych i czerwonych w dużej liczbie po kilka dla każdego uczestnika, duże kartki do narysowania schematów ludzkiego ciała – do wywieszenia na ścianie.

Oczekiwane efekty: umiejętność rozróżniania dobrych i złych tajemnic i właściwego reagowania na próby naruszania intymnych granic.

Przebieg zajęć

1. „Co to jest tajemnica?” Zapytaj dzieci, czy wiedzą, czym jest tajemnica. Porównaj tajemnicę do sekretu, czyli czegoś, czego się nie mówi, bo ktoś inny nas o to poprosił albo sami czegoś nikomu nie chcemy mówić. Poproś o podanie różnych przykładów i pomóż, podając kilka np.
 - tata kupił mamie prezent na urodziny i prosi mnie, żebym jej nie mówił(a),
 - przez przypadek zbiłem(-am) ulubiony kubek moje babci i nie chcę o tym powiedzieć, co się z nim stało,
 - nasz pies nasikał w przedpokoju, bo starszy brat nie wyszedł z nim na spacer i prosi, żeby nic nie mówić rodzicom,
 - ciocia powiedziała mamie w sekrecie, że się zakochała, i prosi, żeby na razie nikomu nie mówić w kim.

Upewnij się, że dzieci rozumieją, że przykłady te można nazwać tajemnicami lub sekretami.

2. Poproś dzieci, aby zastanowiły się, czy tajemnice mogą być dobre i złe. Daj im chwilę na przemyślenie. Wróć do przykładu taty kupującego mamie prezent i proszącego o dotrzymanie sekretu aż do dnia urodzin. Zapytaj, czy taka tajemnica jest dobra czy zła. Dzieci powinny ją ocenić jako dobrą. Wy tłumacz, że dobra tajemnica to taka, która nikomu nie wyrządza krzywdy i nie ukrywa niczego złego, co zrobiliśmy albo co zrobiła inna osoba. Zachęć dzieci do wymyślania innych przykładów dobrych tajemnic. Przygotuj poniższe, aby je wesprzeć:

- Robię laurkę dla taty w swoim pokoju, ale nie chcę żeby o tym wiedział. Tata pyta mnie przez drzwi co robię. Nie mówię mu całej prawdy, odpowiadam, że sobie rysuję.
- Pani wychowawczyni w sekrecie przed rodzicami przygotowuje z dziećmi przedstawienie dla babć i dziadków na ich święto, ale mamy nikomu nie mówić.

Następnie zapytaj o złe tajemnice. Czym różnią się od dobrych? Złe tajemnice to takie, kiedy komuś albo nam dzieje się krzywda i nie mówimy o nich nikomu dorosłemu. Złe tajemnice są też wtedy, kiedy zrobiliśmy coś złego i nie chcemy się przyznać. Odwołaj się do przykładu ze zbitym kubkiem i psem, który nie mógł załatwić się na dworze. Powiedz, że taka tajemnica nie jest dobra, bo nie służy niczemu dobremu. Nie wiąże się z niespodzianką ani ze zrobieniem komuś przyjemności.

3. Zapytaj dzieci, co mogą zrobić, kiedy ktoś chce, aby zachowały złą tajemnicę. Możesz w tym ćwiczeniu posłużyć się lalkami (dziewczynka, chłopiec i „dorosły”) i odegrać scenki. Zaangażuj do tego chętne dzieci: daj jednemu lalkę, odpowiadającą płci dziecka i spróbuj zainscenizować dialogi. Uwzględnij takie sytuacje jak:

- Zagadywanie przez obcą osobę na ulicy, częstowanie słodyczami.
- Proponowanie zabawy (przy komputerze, ze zwierzątkiem) poza placem zabaw przez nieznanego.
- Dotykanie przez osoby obce lub zachęcanie do dotykania.
- Obca osoba podaje się za ciocię/wujka, przyjaciela/przyjaciółkę rodziców i mówi, że zaprowadzi dziecko do domu.

Pamiętaj, że najlepsze efekty osiągniesz kiedy to dziecko będzie mówiło požądane przez ciebie komunikaty. Podpowiadaj dzieciom, co mogą powiedzieć w danej sytuacji, ale zachęcaj, by swój dialog wypowiedziały samodzielnie. Możesz powtórzyć scenki tak, żeby dziecko mogło wykorzystać proponowane zwroty:

- *Nie wolno mi rozmawiać z nieznanymi.*
- *Czekam na tatę, zaraz tu będzie.*
- *Ten pan mnie zaczepia, boję się!* (Prośba o pomoc innej osoby dorosłej).
- *Proszę mnie nie dotykać, bo zacznę krzyczeć!*

4. Weź lalki i samodzielnie odegraj dwie scenki, angażując dzieci w rozmowę po inscenizacji każdej z nich.

Dialog 1

Chłopiec: *Cześć, jak masz na imię?*

Dziewczynka: *Ania* (chłopiec podaje dziewczynce rękę)

Zapytaj dzieci, czy Ania powinna podać chłopcu rękę. Wy tłumacz, że taki dotyk jest w porządku, bo podajemy ręce nawet nieznanym, kiedy się sobie przedstawiamy.

Dialog 2

Marek wyjeżdża na wakacje pod opieką swojej cioci i wujka. Pewnego wieczoru wujek przychodzi do Marka do pokoju i siada na jego łóżku:

Wujek: *Mareczku, przyszedłem się do ciebie przytulić, wiesz, ciocia już zasnęła i jest mi smutno, nie mam się do kogo przytulić.*

Zapytaj dzieci, co powinien zrobić Marek. Dla osoby dorosłej sytuacja jest niejednoznaczna, ale dla dziecka nie będzie jeszcze stanowiła powodu do obaw.

Wujek: *Wiesz, ciocia już zasnęła, więc mi nie pomoże, a ja mam taki problem, że w nocy nie mogę spać i jest tylko jeden sposób który sprawi, że będę mógł zasnąć. Obiecasz, że nie powiesz nikomu? Nawet cioci? Będzie zła, że ci powiedziałem.*

Marek: *Nie powiem.*

Wujek: *Zawsze jak nie mogę spać, to ciocia dotyka wkłada mi rękę między nogi i tam głaszcze i dotyka i wtedy zasypiam. Pomożesz mi? Mógłbyś dotknąć mnie tam dotknąć?*

Zatrzymaj się w tym miejscu i porozmawiaj z dziećmi o tej sytuacji, mówiąc, że nawet znanym im osobom nie wolno robić takich rzeczy. Powiedz, że bez wyjątku nikt dorosły ani starszy nie może prosić dziecka, aby dotykało jego części intymnych. Wyjaśnij, że taki dotyk nie jest dobry i zawsze trzeba powiedzieć „nie”. Zapytaj dzieci,

czy Marek powinien powiedzieć komuś dorosłemu o tej sytuacji. Przecież obiecał, że nie powie? Powiedz dzieciom, że są złe i dobre tajemnice, a ta tajemnica jest zła. Wyjaśnij, że żadnemu dorosłemu nie wolno prosić, aby dziecko dotykało jego/jej części intymnych. Zapytaj dzieci, czy wiedzą, kiedy dorosłym wolno dotykać części intymnych dzieci – podaj przykład wizyty u lekarza, jednak wyłącznie w obecności osoby dorosłej.

5. Na zakończenie zapytaj dzieci, czy wiedzą, co to są intymne części ciała. Wyjaśnij, że są to przede wszystkim te części ciała które mamy zakryte bielizną, ale także takie, których nie każdemu pozwalamy dotykać. Weź dużą kartkę i narysuj na niej schematyczny rysunek dziewczynki i chłopca. Rozdaj dzieciom przygotowane wcześniej wycięte z papieru łapki, część z nich niech będzie koloru czerwonego, część zielonego. Każde dziecko powinno mieć łapki w obu kolorach. Poproś dzieci, aby kolejno podchodziły do tablicy i przyklejały czerwoną łapkę tam, gdzie znajdują się części intymne, a zieloną tam, gdzie ich nie ma. Pamiętaj, że dla każdego dziecka granica może wyglądać trochę inaczej.

Uwaga!

Profilaktyka złego dotyku powinna objąć również osoby z rodziny lub bliskiego otoczenia dziecka, które statystycznie najczęściej są sprawcami nadużyć na tle seksualnym. Dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym są narażone na molestowanie lub wykorzystanie seksualne, nie tylko ze strony dorosłych, ale również starszych dzieci. Z tego względu niezmiernie ważne jest uświadomienie dzieciom różnic między dobrym a złym dotykiem oraz nauczenie umiejętności stawiania granic w kontakcie z innymi ludźmi, bez względu na ich wiek.

ZAŁĄCZNIK 2

Rozmowa o tym, że ciało jest tylko nasze

Fragmety pochodzą z książki *Zwykła książka o tym, skąd się biorą dzieci* (Długońska, 2019, s. 31–34)

Autorka: Powiedz mi, gdzie nie wolno mi by było ciebie dotknąć?

Jadwiga: W ucho?

Autorka: Oczywiście. Jeśli sobie nie życzysz. Nie ma żadnego powodu, żeby dotykać ciebie w ucho.

Jadwiga: No, bo wkładać komuś palce w ucho to nie jest ładnie, a w oko to dopiero!

Autorka: To dopiero... To prawda. I gdzie jeszcze?

Jadwiga: Muszę pomyśleć. W pupę nie.

Autorka: Dlaczego?

Jadwiga: Bo to nieładnie.

Autorka: Bo to jest twoja intymna część ciała i nie wolno tam ciebie dotykać innym osobom. W ogóle nie wolno dotykać twojego ciała bez wyraźnego powodu i bez twojej zgody.

Jadwiga: Chciałaś, Alicja, wyliczyć części ciała, żeby powiedzieć o tym innym dzieciom?

Autorka: Dokładnie tak. To są części ciała, które zasłaniamy, nie pokazujemy i nie wolno ich dotykać innym osobom. Zapytam teraz ciebie wobec tego odwrotnie. Gdzie całkiem obca osoba może ciebie dotknąć?

Jadwiga: W rękę?

Autorka: Dokładnie tak! Czasami się witamy, podając sobie dłonie. I to wszystko, co może dotknąć obca osoba.

Jadwiga: Ale nie wszyscy, bo przecież kiedyś w szkole zrobiłam sobie tutaj dużą krew i jest taka pani, która jest w szkole i pomaga dzieciom, i ona dotknęła mnie w plecy, kiedy próbowała mi pomóc.

Autorka: Oczywiście. Logicznie mówisz, że w sytuacji zranienia i udzielania pomocy to osoba, która ratuje, dotyka zranionej części ciała i ją opatruje.

Jadwiga: Pielęgniarki, lekarze...

Autorka: No właśnie. A co byś zrobiła, jakby obca osoba cię zaczepiła i miała by takiego małego, słodkiego pieska i powiedziała, że ma inne pieski w domu i ciebie tam zaprasza?

Jadwiga: Zapytałabym mamy, bo to może być podejrzone. To może być złodziej.

Autorka: Tak, to może być również osoba, która by chciała ciebie skrzywdzić

Jadwiga: Na przykład ma psy które gryzą...

Autorka: To możliwe. Ale niestety zdarzają się też takie dorosłe osoby, które zaczepiają dzieci i namawiają je do dotykania intymnych części ciała. Nie wolno im tego robić. Trzeba uważać na takie osoby i natychmiast informować o tym rodziców i nauczycieli.

Na rysunku widzisz zarys postaci. Części ciała im bardziej są zaznaczone na czerwono, tym bardziej są intymne. Na zielono zaznaczone są części ciała, których mogą dotknąć inne osoby, ale wyłącznie wtedy, kiedy ci to nie przeszkadza i wynika to z sytuacji na przykład witacie się albo coś sobie podajecie. Przytulamy się wyłącznie do osób bardzo bliskich, które dobrze znamy i które kochamy.

Autorka: A wiesz, co to są części intymne?

Gabrysia: Tak. To jest właśnie wagina i pupa.

Autorka: Coś jeszcze?

Gabrysia: Chyba jeszcze biust.

Autorka: Tak. A co to znaczy, że to są części intymne?

Gabrysia: To są takie części, których nie powinniśmy pokazywać.

Autorka: No tak, to są takie części, które zasłaniamy i nie pokazujemy. A komu możemy?

Gabrysia: Rodzinie.

Autorka: Wszystkim? Na przykład wujkowi?

Gabrysia: No nie. Takiej najbliższej.

Autorka: No właśnie. I czasami lekarzowi, jeśli coś nas boli. A co byś zrobiła, jakby ktoś chciał dotykać twoich części intymnych?

Gabrysia: Ja bym nie chciała tego.

Autorka: I co byś mogła zrobić?

Gabrysia: To bym zgłosiła to mamie.

Autorka: Tak, to jest najlepsze rozwiązanie. A jakby ktoś do ciebie napisał przez internet „Hej, jestem Tomek” i wysłałby ci swoje zdjęcie jakiegoś sympatycznego chłopca i napisałby, że też chciałby Twoje zdjęcie albo żebyś nagrała jakiś filmik, ale bez ubrania, to co byś zrobiła w takiej sytuacji?

Gabrysia: W takiej sytuacji nie pisać do niego, nie nagrywać tego filmiku i albo napisać do niego „Nie, nie zrobię tego i nie będę do ciebie pisać”. I już się nie kontaktować.

Autorka: Tak dokładnie. No i koniecznie powiedzieć o tym...

Gabrysia: Najbliższym osobom.

Autorka: Tak. Wiesz, że czasami pod dziecko podszywają się osoby dorosłe. To osoby dorosłe, które krzywdzą dzieci piszą takie rzeczy, a nie jakiś chłopiec.

Gabrysia: Nie wiedziałam o tym. Nie rozumiem tego...

Autorka: W internecie ktoś może dać inne zdjęcie, a nie swoje. To może być dorosła osoba i ona wtedy udaje, że jest dzieckiem, bo przecież jej nie widać. Tak naprawdę może mieć lat 45, a pisać „Cześć jestem Tomek, mam 10 lat i bardzo cię lubię”. Niestety to są tacy dorośli, którzy chcą zrobić krzywdę dzieciom. I dlatego trzeba to zgłaszać, bo dorośli sprawdzą, kim jest naprawdę ten Tomek, kto pisze i namawia do takich rzeczy.

Autorka: A co byś zrobił, jakby jakiś obcy pan zaprosił cię do domu, żeby pograć w fajne gry?

Janek: Odmówiłbym.

Autorka: A jak?

Janek: Powiedziałbym, że nie chcę.

Autorka: A jakby prosił i by zachęcał?

Janek: Trzeba wtedy uciec.

Autorka: A można powiedzieć...

Janek: Rodzicom.

Autorka: I komu?

Janek: Policji.

Autorka: A jak nie ma rodziców i policji w pobliżu, to należy poprosić o pomoc inne dorosłe osoby i powiedzieć, że ten pan zaczepia.

Autorka: A co to są części intymne? Czy ty je masz?

Janek: Tak.

Autorka: Powiesz jakie?

Janek: Penisa.

Autorka: Tak. A gdzie jeszcze nie można cię dotknąć?

Janek: Za nogę.

Autorka: A gdzie można?

Janek: Za rękę.

Autorka: No właśnie, jak nie znasz dobrze osoby, to tylko za rękę. I ja podam ci rękę na pożegnanie. Cześć.

Janek: Cześć (uśmiech).

Autorka: A jakby ciebie ktoś zaczepiał w internecie?

Bartek: To ja bym nawet nie chciał rozmawiać i na pewno bym powiedział rodzicom

Autorka: I nie wstydzilibyś się o tym powiedzieć?

Bartek: Nie, bo ja prawie niczego nie ukrywam przed rodzicami. Bo ja myślę, że oni mi wszystko mówią i ja im wszystko mówię.